

Рецензия

за представения от доц. д-р Мария Ендрева дисертационен труд на тема „Трудовият свят на 21. век в съвременната немскоезична литература“

по процедура за придобиване на ОНС „доктор на науките“ по професионално
направление 2.1. Филология, докторска програма Литература на народите на Европа,
Америка, Африка, Азия и Австралия (Немска литература)

от д-р Майа Станкова Разбойникова-Фратева

– професор в СУ „Св. Климент Охридски“

Със заповед № РД 38-290/15.06.2022 г. на Ректора на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ съм определена за член на научното жури по процедура за придобиване на ОНС „доктор на науките“. На заседание на научното жури от 22.06.2022 г. ми е възложено изготвяне на рецензия.

Предложеното изследване е под заглавие „Arbeitswelten im 21. Jahrhundert in Werken der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur (2000-2020) („Трудовият свят на 21. век в съвременната немскоезична литература“) и обхваща 427 с. текст и библиография.

Кандидатката доц. д-р Мария Ендрева е насочила вниманието си към изключително актуален, извънлитературен феномен с намерението да изследва присъствието му в най-новата немскоезична художествена литература, т. е. в литературата, създадена през 21. век. **Актуалността на темата** за литературната трактовка на трудовия свят произтича от актуалността на самия феномен, характеризираща се в последните десетилетия с нарастваща динамика. Непрестанните промени в трудовия свят на съвременниците са породени не само от навлизането на новите технологии във все повече области, от отмирането на едни и създаването на други професии, но и от променените концепции относно организацията на труда, мястото на човека в него и мястото на труда в живота на индивидите. Не е случаен и фактът, че голяма част от авторите, включени в корпуса на изследването, са се задълбочавали в социологически, философски и други проучвания по темата и имат дори собствени есеистични опити в тази област (напр. К. Ръогла и др.). Някои от авторите притежават собствен опит в други сфери на труда извън писателското си

поприще (напр. като мениджъри). Литературно-историческата актуалност на темата на изследването на доц. Ендрева е свързана и с факта, че вниманието е насочено към текстове от най-новата немскоезична литература и изследването извежда на преден план отличителна черта на най-новата литература като цяло. Не на последно място темата на изследването е актуална и със своя интердисциплинарен подход и културологично разширяване на филологическото, характерно за последните десетилетия.

Дисертационният труд е изграден от шест основни главни, първата от които е уводна, а последната представя заключенията. Уводната глава въвежда темата, определя предмета на изследването и целта му, изяснява методологията и предлага дефиниции на работните понятия. Разбира се най-много място е отделено на понятието „работа/ труд“ в неговите две измерения:

- а. работата, определена от гледна точка на индивида и неговото развитие и
- б. работата по отношение на функционирането на обществото (с. 8-13).

Авторката изхожда от разбирането на литературата като среда, даваща възможност да бъде анализиран определен феномен от социалния бит на обществата в неговите индивидуални, емоционални, психологически измерения и последиците им, тоест литературата е припозната като познавателен инструмент, медиум за изследване на света. Изследването се интересува от специфичното знание на литературата за трудовите светове. Трудът, трудовият свят представлява феномен, наблюдаван и анализиран и от страна на други науки (социология, психология, философия) по различен начин - дескриптивно, прескриптивно, футурологично и пр. **Целта** на изследването е ясно формулирана като натрупване на допълнително знание за труда през 21 в. на базата на анализ на фикционални произведения, които влизат в диалог със съществуващите съвременни теории, разкриват техните „слепи петна“ и ги надграждат.

Тази цел предполага задълбочено проучване на постиженията в другите науки, които да бъдат използвани за анализ на приноса на литературните текстове в разпознаването, описанието и проучването на дадения феномен. Кандидатката изгражда сложна структура на работата, която показва, че тя е наясно с трудностите на темата и подхода си и внимателно е обмислила всички стъпки и аргументационни линии.

В тази уводна част е подробно разгърната и **методологията** на изследването. Неговите цели и задачи създават нуждата от два теоретични постаментата: единият, който да аргументира научно не само обикновено предпоставяната по подразбиране

връзка между фикционалния и реалния свят, и втори, който да обоснове съпоставянето на наблюденията върху феномена (трудовия свят) в различни системи – на науката и на литературата. Първата теоретична основа в изследването на доц. Ендрева изхожда от конструктивистки позиции и от системната теория на Н. Луман, която разглежда литературата именно като система, притежаваща възможността да осъществява наблюдения не само върху самата себе си, но и върху други външни системи, каквато е например икономиката или трудовия свят като част от последната. Ендрева взема предвид и работи на последователи на Луман и съществуващите литературоведски приложения на системната теория при други учени-литературоведи. Системната теория е предпочетена, тъй като позволява съсредоточаване върху процеса на труда, а не върху идеологическите интерпретации или употреби, с което се подплатява едно основно намерение на изследователката – да извърши своите наблюдения върху фикционалните текстове отвъд идеологическото им измерение и тълкуването на отношението труд-капитал, без да заема идеологическа позиция (вж. много ясно на с. 117).

Втората теоретична основа на изследването се отнася до работата със самите текстове – литературни и научни, като изследователката прилага модела на „симптоматичното четене“ на Алтюсер и въведените от него принципи за възможностите и невъзможностите на наблюдението, свързани с разкриването на скритите пластове в текста. Чрез симптоматичното четене изследователката обосновава търсената връзка между фикционалните и теоретичните текстове по темата. Това обяснява и въвеждането на нови теоретични текстове в продължение на цялото изследване и в главите на конкретния анализ. Теоретичната конструкция на доц. Ендрева е логична и убедителна и дава нужната база на всички последващи наблюдения.

Корпусът от литературни текстове в изследването съдържа 17 произведения на 13 автори, като при наблюденията на конкретни произведения са привлечени и други произведения на съответния автор (напр. при Тереза Ханиг и др.), които не са предмет на пряк анализ, но създават хоризонт на сравнение, валиден при съответния автор. Изброените **критерии** (съдържателен и естетически) за избор на произведенията са убедителни. Обединяващото между отделните автори се оказва

1. отхвърлянето на принудата на т. н. New Economy (с. 26) и
2. липсата на обратни модели от тези на изложените в теоретичните текстове.

Предложеният от кандидатката **преглед на изследователска литература** по въпроса е разслоен с оглед на сложните отношения, заложили при предмета, целта и

методиката на изследването: Въведени са изследвания по ключовото понятие (работа/труд), съществуващи изследвания по темата за работата в литературата и академични литературоведски изследвания върху корпуса от фикционални произведения. В тази част от дисертацията са въведени и основните имена – Лалу, Роза, Брозе, Брьоклинг, Грим и Херманд, Богдал, Хан и др., с които ще се срещаме и в главите, в които е осъществен анализа на отделните произведения.

Т.н. „минали наративи“ („по-ранни“ – в автореферата) за работата са изведени в самостоятелна глава (II.), която ни запознава в исторически аспект с изследванията върху труда през вековете. Главата е интересна и обогатяваща за читателя и богата на информация, съдържа любопитни препратки, но на моменти остава отворен въпросът, доколко този пространен преглед има пряко отношение към провеждането на самото изследване. В тази част на работата съдържанието на понятието „наратив“ се превръща в *umbrella term*, като в края на главата кандидатката вече предпочита понятието за дискурс (с. 70 и сл.). Намирам тази глава за твърде разнородна, като за пояснение ще кажа, че се тръгва от библейските наративи, преминава се към теологичното тълкувание, което също е наречено „наратив“ и представлява един вид наратив върху друг наратив, добавят се съвременни изследвания върху исторически променящи се представи за труда, описват се съществуващи наративи без самите наративи да присъстват, наличните общи икономически и обществени модели също се явяват като наративи. Да добавим, че визиите за бъдещето също се явяват като наратив, изведен в заглавието на главата. С оглед на бъдеща публикация на текста като книга бих препоръчала известно преструктуриране на информацията, като по-смело се използва инструмента на бележките под линия с цел да се избегне накъсването на хронологичната линия на "миналите наративи" (като пример за подобно накъсване и скок във времето напр. с. 41). Очевидно е, че дисертантката се стреми да сподели натрупаните знания и да предложи в тази глава кратка история на разбиранията за труда през вековете, но при компримирането на информацията обещаните „наративи“ на места се стопяват. Така например би могло да се попита кои са всъщност литературните разкази за труда през епохата на класиката и романтизма или в епохата на реализма. Ясно е, че, намирайки се все още в предверието на самото изследване, докторантката не може да си позволи навлизане в подробности, но пък отказът от конкретност също не е добро решение и може би за публикацията е възможно да се намери някакъв друг изход. В едно изречение е обобщена биополитиката от Фуко до Агамбен (с. 58), обхванат е прехода от дисциплинираното към контролираното

общество, като и тук не бих възразила срещу повече конкретност в изложението. Интересното е, че описанието на наративите за работата не следва никакви икономически периоди, а ползва периодизирането по епохи в литературата и изкуството.

Във втората част на главата стигаме до Джереми Рифкин, Ювал Ноа Харари, Фритьоф Бергман, като последователността на изложението е съдържателна, но влиза в противоречие с хронологията на възникването на тези описания на работата – тезите на Бергман са плод на 70-те и 80-те години на 20. век, докато тези на Харари са със значително по-нова дата. Вероятно авторката има основателни съображения за тази последователност на изложението и е добре, читателят да бъде насочен съвсем накратко към тях.

След този преглед на наративите за работата се пристъпва към осъществяването на самата **същност на изследването**: симптоматичното четене на литературните текстове (глави III и V) . Произведенията са обединени в групи на базата на представата за работата или нейните характеристики, които дадено произведение най-очевидно застъпва. Това е много важен момент, тъй като по този начин експлицитно се формулира и подчертава вътрешната логика на изследването. Така са обособени петте основни подглави на третата част: работата като театър, тялото като обект на оптимизация, работата като симулакрум, изчезването на работата, пародия на неолибералното общество, изчезването на труда и безработицата като екзистенциален проблем. Това според мен извънредно удачно групиране на произведенията представлява сериозно доказателство за успешната апликация на солидните познания на кандидатката върху проучванията по темата за труда през последните десетилетия и е свидетелство за извършената огромна по обем предварителна работа и отлична ориентация в света на съвременната немскоезична художествена литература.

Конкретните анализи по темата на изследването са проведени убедително и в съответствие със заложените цели. Аналитичните глави по отделните произведения са изградени по подобен начин: дават се сведения за автора, за произведението, за научната и критическата литература върху дадения автор и разглежданото произведение. На някои места този модел е нарушен (напр. при Хендлер няма бележка по този въпрос), но почти навсякъде липсва някаква критична позиция по отношение на разработките или изобщо отношение към тях. За някои от авторите е предварително казано, че за тях почти няма нищо писано, но за други – Терезия Мора, Катрин Рьогла, Бенямин Щайн, Анете Пент – има доста критическа и научна литература, включително

и от млади български германисти. В тази уводна част към конкретния анализ накратко са отбелязани литературоведски описания на произведението – структура, перспектива на разказа и др. Особено интересни намирам наблюденията при автори като Рьогла и Хендлер, при които използвани естетически прийоми (от формален тип) се тълкуват във връзката им с определени икономическите концепции. Като следваща стъпка докторантката въвежда икономически и социологически изследвания, които съдържат тези, спрямо които литературните произведения разкриват най-видим афинитет. Така се създава възможност за осъществяването на визираното в уводната глава симптоматично четене, тоест осъществяване на връзката интердисциплинарната връзка между научни текстове и литературния текст като друг вид познавателен инструмент. (Единствено при Тереза Ханиг прочитът през теоретичния текст е видим чак в обобщението.) Доц. Ендрева се придържа към избраната методика, като в пожелателен модус бих искала да отбележа, че не би било излишно напомнянето за процедурата на симптоматичното четене, която е в ход. Кандидатката продължава да разширява набора от научни текстове по темата за труда/ трудовия свят, въвежда все нови имена, цитати и препратки в продължение на цялото изследване, което на моменти затруднява проследяването на аналитичната или аргументационна линия.

Относно отделните анализи на съответните произведения бих искала да отбележа, че те са водени с отлично познаване на литературните текстове и са изцяло подчинени на темата на изследването. Убедително е изведено доколко и как дадено литературно произведение разкрива определени страни на съвременната идея за труда и практикуването му. На този етап от изследването вече става видима функционалността на грижливо изградената теоретична и методологическа конструкция. Без нея оглеждането на скурилното бездействие на героя на Терезия Мора например и абсурдната ситуация на протагонистите в романа в теоретичните текстове би изглеждало произволно. Така проведените анализи разкриват и ползата от „симптоматичното четене“. Всеки анализ е последван от кратко обобщение, което е много добра идея с оглед на големия брой разглеждани текстове. Обобщенията остават пряко обвързани с произведението, те представят резултата от симптоматичното четене, от оглеждането на теорията в текста и на текста в теорията и подчертават предимствата на избраната методология. Прави впечатление, че произведения от отделните глави биха могли да бъдат обект на изследване и в други, както отбелязва и кандидатката (с. 229), но едно от достойнствата на работата е, че въпреки това обстоятелство не се допуска размиване на границите между отделните подглави в

третата и петата глава. Това което ми липсва в обобщенията на края на главите е експлицитно изведеното и поантирано формулиране заключение относно прираста на знание, който текстовете ни дават по отношение на теорията и обратното.

Между трета и пета глава е разположен **екскурс (с. 321-357)**, отклонение, представящо своеобразен контрапункт на темата за труда/работата – „Форми на съпротива. Самоосъществяване без работа“. Екскурсът следва схема, сходна със структурата на самия дисертационен труд (увод, „по-ранни наративи“, „визии за бъдещето“) и представлява сам по себе си проект за друго научно изследване. Историческият подход е уместен, особено като имаме предвид кариерата на понятието Миъе в немскоезичната литература. Намирам за логично мястото на този екскурс, който прекъсва потока на аналитичното занимание с литературните текстове и придобива характеристика почти на литературно-риторичен прием. На неговия фон самооптимизацията на човека чрез самодисциплина или чрез технология, обект на изследване в петата глава, придобива още по-заплашителен нюанс.

Заключението на дисертационния труд обобщава изчерпателно постигнатите резултати с оглед на заложените цели и дава перспектива за по-нататъшни изследвания. От само себе си се налага изводът, че предложеният дисертационен труд успешно разглежда един извънлитературен феномен през призмата на литературни произведения и по този начин дава принос по отношение на знанието за самия феномен (работата), по отношение на най-новата немскоезична литература и по отношение на един собствен, интердисциплинарен подход.

Дисертационният труд е написан на отличен немски език.

Представеният **автореферат** обхваща 108 с. и като съдържание напълно съответства на самия дисертационен труд и вероятно би могъл да бъде в основата на публикация на български език, която да запознае научната общност в България с целите, методиката и постиженията на това изследване. Приносите на изследването са ясно, точно и коректно обобщени и формулирани.

С оглед на всичко гореказано смятам, че предложеният труд има всички качества на дисертационен труд за придобиване на научната степен „доктор на науките“ и убедено предлагам на уважаемото жури да одобри кандидатурата на доц. д-р Мария Ендрева-Черганова и да ѝ присъди научната степен „доктор на науките“.

20.08.2022

проф. Майа Разбойникова-Фратева